

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΟΛΧΟ

Η Κοινοτοπία του Καλού

Ένα εβραϊόπουλο στην Ελλάδα της Κατοχής

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Katherine E. Fleming

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΟΛΧΟ

Η Κοινοτοπία του Καλού

*Ένα εβραιόπουλο
στην Ελλάδα της Κατοχής*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Katherine E. Fleming

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής άδειας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Βιογραφίες/Ντοκουμέντα

Αντώνης Μόλχο, *Η Κοινοτοπία του Καλού.*

Ένα εβραϊόπουλο στην Ελλάδα της Κατοχής

Υπεύθυνη έκδοσης: Σταύρη Ιωαννίδου

Διορθώσεις: Γιώργος Ανδρικόπουλος

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης

Φωτογραφίες: Προσωπικό αρχείο Αντώνη Μόλχο

Copyright © Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη) & Αντώνης Μόλχο, 2022

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Νοέμβριος 2022

KET E570 ΚΕΠ 704/22

ISBN 978-618-07-0309-2

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),

570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Website: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Αυτός είναι ο πυρήνας σου:
Το πρώιμο κομμάτι του εαυτού σου*.

«Αυτά δεν γράφονται.
Ο άνθρωπος δεν μπορεί να τα γράψει αυτά»**.

* Λόγια του Kirk Douglas που δημοσιεύτηκαν στη νεκρολογία του ηθοποιού στους *New York Times* (6/2/20).

** Λόγια της μητέρας μου, Λιλής Αλκαλάι Μόλχο, το 1993.

Περιεχόμενα

Πρόλογος της Katherine E. Fleming	11
1. Διαδρομές μνήμης	19
2. Να είσαι Έλληνας	39
3. Παίζοντας κρυφό	79
4. Φούγκα ή η Μεγάλη Πορεία	109
5. Η Αδελφή Ελένη	139
6. Στον λαβύρινθο	175
7. Νόστος	207
8. Μια πόλη φαντασμάτων	239
9. Incipit vita nuova – Μια νέα ζωή ξεκινά	267
10. Μετά το τέλος	311
Ευχαριστίες	323

1.

Διαδρομές μνήμης

Μια πόλη σε αναβρασμό

Σεφαραδίτικη Σαλονίκη. Αυτός είναι ο κόσμος όπου γεννήθηκα και πέρασα τα πρώτα χρόνια της ζωής μου. Οι πρόγονοί μου είχαν ζήσει σε αυτήν την πόλη για αρκετές γενιές. Είχαν ασχοληθεί με το εμπόριο — μερικοί ήταν μικροί και μεσαίοι έμποροι, άλλοι μεσάζοντες, όπως ναυτιλιακοί πράκτορες, ασφαλιστές, σαράφηδες και τα τοιαύτα, ενώ κάποιοι ήταν ραβίνοι. Ελάχιστοι — βασικά ο παππούς μου από τη μεριά της μητέρας μου — ήταν επιτυχημένοι επιχειρηματίες, κοσμοπολίτες στις αντιλήψεις τους και εξοικειωμένοι με τον τρόπο ζωής στις πιο «αναπτυγμένες» περιοχές της Ευρώπης. Μια σταθερή αν και συχνά αποσιωπημένη παρουσία στις ιστορίες της ζωής τους — ένα φάντασμα που ρίχνει τη σκιά του σε πολλά από αυτά που αφηγούμαι εδώ — είναι το γεγονός ότι από το 1430 και σχεδόν για πέντε αιώνες η Θεσσαλονίκη — Σελανίκ στα τουρκικά, Θεσσαλονίκη στα ελληνικά, Σαλονίκ στα γαλλικά, Σαλονίκο στα ιταλικά, Σολούν στα βουλγαρικά — ήταν ένα σημαντικό εμπορικό και διοικητικό κέ-

*Ο παππούς μου Νισίμ και η γιαγιά μου Ενριέττα Αλκαλαί.
Τέλη δεκαετίας '20 ή αρχές '30. Δολοφονήθηκαν στο Άουσβιτς.*

ντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πατρίδα της μεγαλύτερης σεφαραδίτικης εβραϊκής κοινότητας στα Βαλκάνια – μιας από τις μεγαλύτερες στην Ευρώπη. Για μεγάλα χρονικά διαστήματα οι εβραίοι αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού της ήδη από τις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα, όταν διώχθηκαν από την Ιερά Εξέταση στην Ισπανία και την Πορτογαλία και, μετά από πρόσκληση του Σουλτάνου, εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Εκεί, άκμασαν και έκαναν γνωστή την πόλη ως τη Νέα Ιερουσαλήμ.

Το 1912, ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη και την προσάρτησε στο ελληνικό κράτος μετά από

τη νίκη της Βαλκανικής Συμμαχίας των χριστιανικών εθνών της Βουλγαρίας, Σερβίας, Μαυροβουνίου και Ελλάδας επί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Ουκ ολίγοι εβραίοι δεν είδαν με καλό μάτι αυτή την αλλαγή, που μετέτρεπε τη Θεσσαλονίκη από ένα σημαντικό περιφερειακό κέντρο μιας αυτοκρατορίας σε μια ασήμαντη επαρχιακή πόλη ενός μικρού εθνικού κράτους, πλήρως αποκομμένη από τη βαλκανική της ενδοχώρα. Σύντομα, αρκετοί άρχισαν να φεύγουν, κυρίως νέοι άντρες με τις οικογένειές τους που ήθελαν να αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία. Κάποιοι μετανάστευσαν στη δυτική Ευρώπη, στο Μιλάνο, τη Μασσαλία, τη Νάπολη, το Παρίσι, τη Βιέννη και το Μάντσεστερ. Άλλοι σε μέρη μακρινά, στη Νέα Υόρκη, την Πόλη του Μεξικού και το Μπουένος Άιρες. Υπήρξαν, ωστόσο, και μερικοί που απλά προτίμησαν να μετακινηθούν στην Κωνσταντινούπολη, πιστεύοντας ότι εκεί, στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα μπορούσαν να συνεχίσουν την ήρεμη ζωή τους όπως και στη Θεσσαλονίκη. Εκ των υστέρων, αυτό αποδείχτηκε μια ψευδαίσθηση· όμως τότε, για τους Σεφαραδίτες εβραίους, η επιλογή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν φαινόταν και τόσο άσχημη λύση. Άλλωστε, ακόμη και ο Κεμάλ Ατατούρκ είχε γεννηθεί και μεγαλώσει στη Θεσσαλονίκη. Δεν θα πρόσφερε λοιπόν το νέο τουρκικό κράτος υπό την ηγεσία του μια κάποια συνέχεια ανάμεσα στον παλιό κόσμο της Θεσσαλονίκης και την Τουρκική Δημοκρατία που αναδύθηκε από τις στάχτες της Αυτοκρατορίας;

Ανάμεσα στους Σαλονικιώτες εβραίους που εγκατα-

στάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη ήταν και δύο μέλη της ευρύτερης οικογένειάς μου: η Μαντάμ Μπέλλα Μποτόν, όπως την αποκαλούσαμε μετά τον γάμο της, αδερφή της γιαγιάς μου Φλώρας Μόλχο, με την οικογένειά της· και ο Αλμπέρτ Αλκαλάι, θείος της μητέρας μου. Τους θυμάμαι καλά και τους δυο από τα ταξίδια μας στην Κωνσταντινούπολη μετά τον πόλεμο. Με τον καιρό, συνδέθηκα στενά με τον θείο Αλμπέρτ και τη θεία Λύντια, την πανέμορφη ρωσο-ορθόδοξη γυναίκα του, η οποία, λίγο μετά τη Ρωσική Επανάσταση του 1917, πρόσφυγας από το Κίεβο, έκανε όλη σχεδόν τη διαδρομή με τα πόδια μέχρι που βρήκε καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνάντησε και παντρεύτηκε τον θείο μου. Στην Κωνσταντινούπολη ζούσε και ο ξάδερφος του πατέρα μου, Αλμπέρτ και αυτός, πάντα πρόσχαρος και ανοιχτόκαρδος, μαζί με τη γοητευτική και πανέξυπνη κοκκινομάλλα γυναίκα του, τη Νέλη, εβραία και αυτή, με καταγωγή από την Προύσα, με τους οποίους γίναμε επίσης καλοί φίλοι και των οποίων η υποστήριξη και οι συμβουλές υπήρξαν για μένα πολύτιμες σε διάφορες φάσεις της ζωής μου.

Μνήμες του οθωμανικού παρελθόντος της Θεσσαλονίκης επιβίωσαν για γενιές ολόκληρες, ίσως μέχρι και σήμερα. Τόσο η γιαγιά Φλώρα, γεννημένη το 1876, όσο και ο πατέρας μου, γεννημένος το 1899, είχαν έντονες αναμνήσεις απ' το οθωμανικό παρελθόν της Θεσσαλονίκης. Στοιχεία αυτού του παρελθόντος ήταν πάντα παρόντα στον τρόπο με τον οποίο μιλούσαν, στα φαγητά που τους άρεσαν, στις μουσικές τους προτιμήσεις, στις καθημερινές τους συνήθειες. Η γιαγιά μου συνήθιζε να

πίνει κάθε πρωί τον καφέ της («είναι ελληνικός ή τούρκικος;» την πείραζαν οι γιοι της) και κάθε απόγευμα απολάμβανε μια μπάλα παγωτό καϊμάκι, το οποίο της έφερε από το γαλακτοπωλείο της γειτονιάς το παιδί του μαγαζιού, «για τη Μαντάμ Φλορ», όπως την αποκαλούσε με τρυφερότητα. Αυτές οι γλωσσικές ιδιαιτερότητες, όπως άλλωστε και οι διατροφικές και άλλες συνήθειες, ήταν κατάλοιπα που είχαν αφήσει παλαιότερες εποχές στην κοινωνική ζωή όλων των Θεσσαλονικέων, εβραίων και χριστιανών. Κάθε φορά που επισκέπτομαι τη γεννημένη στην Αμερική κόρη μου, η οποία έχει κατά καιρούς ζήσει στη Νέα Αγγλία, στην Τοσκάνη, στην Αγγλία, και πιο πρόσφατα στην Ουαλία, με ενδιάμεσα σύντομες αλλά συχνές επισκέψεις στην Ελλάδα για να δει τη γιαγιά της (τη μητέρα μου), συγκινούμαι όταν ανακαλύπτω ότι η πιο ζωντανή απόδειξη της σεφαραδίτικης, σαλονικιώτικης και ελληνικής της ρίζας είναι τα φαγητά που της έμαθε να μαγειρεύει η γιαγιά της, την οποία αγαπούσε ιδιαίτερα: σούπα αυγολέμονο, μπουρεκάκια, παστελίκο (σπανακόπιτα) και μπουμουέλος (λουκουμάδες). Όσο για τα μουσικά κατάλοιπα της οθωμανικής περιόδου, ο χαρακτηριστικά χαλαρός της ήχος διείσδυσε και συχνά μετασχημάτισε την παραδοσιακή ελληνική μουσική. Οι μελωδίες της ήταν πανταχού παρούσες στις πλατείες και τα σοκάκια της πόλης, στα λαϊκά ταβερνάκια και στα εστιατόρια των πιο εύπορων Θεσσαλονικέων. Μπορεί το δημοφιλές τανγκό να σήμαινε τον εξευρωπαϊσμό της πόλης, αλλά παρέμεινε πάντα ένα εισαγόμενο είδος και δεν κατάφερε ποτέ να εκτοπίσει τις τοπικές και πολύ πιο ανθε-

κτικές στον χρόνο τοπικές μορφές μουσικής, τραγουδιού και, βεβαίως, χορού.

Τα πρώτα χρόνια μετά την ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος, η πόλη διατήρησε τον πολυεθνικό της χαρακτήρα· οι σχέσεις μεταξύ των εβραίων, χριστιανών και μουσουλμάνων, αν και τεταμένες, ήταν σε γενικές γραμμές ειρηνικές. Αλλά το 1922, έπειτα από έναν ακόμη ελληνο-τουρκικό πόλεμο και μια καταστροφική για τους Έλληνες ήττα, το πολυεθνικό μωσαϊκό της πόλης μεταβλήθηκε ριζικά. Οι μουσουλμάνοι της πόλης, μαζί και όσοι εβραίοι είχαν ασπαστεί μαζικά το ισλάμ στα τέλη του δεκάτου εβδόμου αιώνα και ήταν γνωστοί ως «ντονμέδες», αναγκάστηκαν να φύγουν από την Ελλάδα και να εγκατασταθούν στην Τουρκία. Με τη σειρά τους, οι ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης αναγκάστηκαν επίσης να εγκαταλείψουν τον τόπο τους, όπου είχαν ευημερήσει για αιώνες. Ένα εκατομμύριο ξεριζωμένοι ελληνορθόδοξοι χριστιανοί, οι περισσότεροι άφραγκοι, μερικοί χωρίς να μιλάνε καν Ελληνικά, μετακινήθηκαν στην Ελλάδα, και αναγκάστηκαν να στήσουν ένα νέο σπιτικό σε μια άγνωστη για αυτούς χώρα.

Από αυτούς, περίπου 250.000 εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, με την ελπίδα ότι θα στεγαστούν σε σπίτια που είχαν εγκαταλείψει οι μουσουλμάνοι. Άστεγοι και θυμωμένοι για την τύχη που τους επιφυλάχθηκε, οι πρόσφυγες αποτέλεσαν το νέο στοιχείο στον πληθυσμό της πόλης. Η παρουσία τους ενίσχυσε αποφασιστικά την πρόθεση των κυβερνήσεων να εξελληνίσουν τη Θεσσαλονίκη.

Σταθερή επιδίωξη όλων των ελληνικών κυβερνήσεων από τη δεκαετία του 1920 μέχρι σήμερα είναι να δώσουν στην πόλη ένα αμιγώς ελληνικό χρώμα και να ενισχύσουν την πεποίθηση ότι η Θεσσαλονίκη δεν έχασε ποτέ τον ελληνικό της χαρακτήρα, ακόμα και κατά τους αιώνες που οι Οθωμανοί Τούρκοι κυριαρχούσαν πολιτικά και οι εβραίοι δημογραφικά. Στα χρόνια του μεσοπολέμου οι σχέσεις μεταξύ των νεοφερμένων ελληνορθόδοξων και των εβραίων, οι οποίοι μετρούσαν στην πόλη πάνω από πέντε αιώνες αδιάκοπης παρουσίας, ήταν αρκετά δύσκολες. Γενιές και γενιές εβραίων είχαν αισθανθεί ότι αποτελούσαν ένα οργανικό, αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας και του πολιτισμού της Θεσσαλονίκης. Μετά το 1912, όμως, και ιδίως μετά το 1922, αισθάνονταν ότι ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός της πόλης τους αντιμετώπιζε σαν μειονότητα, ότι τους ωθούσε στο περιθώριο και ότι στην καλύτερη περίπτωση έδειχνε να ανέχεται απλώς την παρουσία τους. Αρκετοί προσέγγισαν με συμπάθεια το σιωνιστικό κίνημα με συνέπεια να αποξενωθούν ακόμη περισσότερο από την πατρογονική τους εστία.

Οι ντόπιοι Έλληνες υποδέχτηκαν τους Μικρασιάτες πρόσφυγες με κάτι παραπάνω από καχυποψία και συγκατάβαση. Ήταν διαφορετικοί—για πολλούς ακόμη και καλύτεροι— από τους Έλληνες της Παλιάς Ελλάδας. Τους αποκαλούσαν τουρκόσπορους, έβλεπαν κάτι ξένο—τούρκικο— στα έθιμά τους, στη γλώσσα τους, στους τρόπους τους. Όσες όμως και να ήταν οι πραγματικές διαφορές τους ή όσες και να πίστευαν ότι είναι, γεγονός παραμένει ότι η μαζική συμμετοχή και των δύο ομάδων σε ελληνορ-

θόδοξες θρησκευτικές τελετές δημιούργησε μια πρώτη αίσθηση κοινότητας την οποία ενίσχυαν με τον καιρό οι κυριακάτικες λειτουργίες και εδραίωναν οι μεγάλοι και επίσημοι εορτασμοί, όπως τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, ή η Κοίμηση της Θεοτόκου στις 15 Αυγούστου. Έτσι, σε γενικές γραμμές, το παραδοσιακό αντι-εβραϊκό αίσθημα, που είχε επιδιώσει στα ελληνορθόδοξα εδάφη για γενιές ολόκληρες, δεν αμβλύνθηκε μετά την άφιξη των προσφύγων το 1922. Μόνο που τώρα, στη Θεσσαλονίκη και στις γύρω περιοχές, αυτό το εξέφραζε ένας πολύ μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων, πολλοί από τους οποίους μάλλον γλυκοκοίταζαν τις περιουσίες των εβραίων — πιθανή αποζημίωση για όσα είχαν χάσει τη στιγμή της εκτόπισής τους από την Τουρκία.

Οι έντονοι ανταγωνισμοί μεταξύ χριστιανών και εβραίων ήταν εμφανείς στη ζωή της πόλης και διαμόρφωσαν το τοπικό πλαίσιο εντός του οποίου έλαβε χώρα το Ολοκαύτωμα στην ελληνική Θεσσαλονίκη. Μετά τον πόλεμο μεγάλο μέρος της εβραϊκής κληρονομιάς της πόλης ξεχάστηκε εσκεμμένα καθώς η δυνατή εβραϊκή φωνή φιμώθηκε ως συνέπεια του Ολοκαυτώματος. Ήταν σαν ο πληθυσμός της πόλης να αισθάνθηκε μια τεράστια ανακούφιση ή μάλλον σαν μια συλλογική κρίση αμνησίας να κυρίευσε τους ηγέτες της πόλης — διανοούμενους, καθηγητές γυμνασίου και πανεπιστημίου, δημόσιους λειτουργούς, εκδότες εφημερίδων και δημοσιογράφους, για να μη μιλήσουμε για τους ιερείς, τους επισκόπους και τους άλλους θρησκευτικούς ιεράρχες. Οι εβραίοι είχαν μετατραπεί πλέον σε μια πολύ, πολύ μικρή μειονότητα, από 50 ίσως και 60 χιλιά-

δες άτομα σε περίπου δύο με τρεις χιλιάδες. Οι περιουσίες τους πέρασαν στα χέρια χριστιανών κάτω από συνθήκες που μέχρι σήμερα δεν έχουν διερευνηθεί πλήρως. Ακόμη και το νεκροταφείο τους —το μεγαλύτερο εβραϊκό νεκροταφείο στην Ευρώπη, μεγαλύτερο ακόμα και από εκείνο της Πράγας— παραχωρήθηκε στο τοπικό Πανεπιστήμιο, όπου, για δεκαετίες, πρυτάνεις και κοσμήτορες και συνελεύσεις καθηγητών αρνούσαν πεισματικά ακόμη και να τοποθετήσουν μία πλάκα που να μνημονεύει την ύπαρξή του σε εκείνο το σημείο. Μια από τις στενάχωρες αναμνήσεις μου από εκείνα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ήταν η θέα μαρμάρινων πλακών, με σκαλισμένα επάνω τους παράξενα σημάδια —εβραϊκά γράμματα!— που βρίσκονταν στα πιο απίθανα σημεία της πόλης. Αυτές οι ακρωτηριασμένες ταφόπλακες, που, θα πρέπει να προσθέσω, σκορπίστηκαν όταν βανδάλισαν το εβραϊκό νεκροταφείο οι τοπικές δημοτικές αρχές και όχι οι Γερμανοί κατακτητές, χρησιμοποιήθηκαν για κάθε είδους χρήση: ως πλακόστρωτα για τη διακόσμηση αυλών εκκλησιών, ως οικοδομικά υλικά για την κατασκευή δρόμων και πεζοδρομίων, και τουλάχιστον σε μία περίπτωση για να στερεωθούν οι τοίχοι μια πισίνας.

Έτσι, στα χρόνια αμέσως μετά το 1945, όταν μετά τις περιπέτειές μου στον καιρό της Κατοχής, που καταλαμβάνουν και το μεγαλύτερο μέρος αυτού του βιβλίου, επέστρεψα μαζί με τους γονείς μου στη Θεσσαλονίκη, οι εβραίοι που είχαν επιζήσει γίνονταν δεκτοί συχνά σαν να ήταν εκείνοι οι ανεπιθύμητοι εισβολείς. Μια αληθινή ιστορία, που έλεγε αμέτρητες φορές ο πατέρας μου, είναι ενδεικτική

των συνθηκών και της διάθεσης που επικρατούσε εκείνο τον καιρό. Ένας νεαρός επιζών υπέβαλε αίτηση να μεταφερθεί στο δικό του όνομα η οικογενειακή επιχείρηση, η οποία ήταν εγγεγραμμένη στο όνομα του πατέρα του. Ο πατέρας του δεν είχε επιστρέψει ποτέ από το Άουσβιτς. Η απάντηση των αρμόδιων αρχών ήταν ότι το αίτημα του γιου δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί μέχρις ότου κατατεθεί το επίσημο πιστοποιητικό θανάτου του πατέρα του!

Μια σιωπή περιέβαλλε τώρα τους εβραίους καθώς γείτονες, συμμαθητές ή άλλοι έδειχναν πεισματικά αδιάφοροι απέναντι στο πώς είχαν επιβιώσει. Στα δύο σχολεία όπου φοίτησα από το 1946 έως το 1956, όπου έστελναν τα παιδιά τους οι καθώς πρέπει αστικές οικογένειες της πόλης, ούτε μια φορά κάποιος συμμαθητής, δάσκαλος, ή οποιοσδήποτε άλλος δεν μου έκανε την προφανή ερώτηση: «Τώνη, πώς επιβίωσες στη διάρκεια του πολέμου και της Κατοχής, πώς τα καταφέρατε εσύ και οι γονείς σου να επιστρέψετε στη Θεσσαλονίκη, όταν τόσοι άλλοι εβραίοι δεν γύρισαν ποτέ;». Όπως έλεγε πρόσφατα ένας καλός φίλος από τα σχολικά μου χρόνια: «Ποτέ δεν συζητούσαμε τέτοια ζητήματα στο σπίτι. Εμείς δεν ρωτούσαμε, και οι γονείς μας δεν έδιναν ποτέ καμία πληροφορία». Ομολογώ ότι ένας από τους λόγους που έγραψα αυτό το βιβλίο ήταν για να δώσω μια μικρή απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα. Πώς τα καταφέραμε εγώ και η οικογένειά μου να επιστρέψουμε στο σπίτι μας, όταν δύο από τους παππούδες μου, ένας θείος και μια θεία, για να μη μιλήσουμε για πολλούς άλλους συγγενείς, δεν είχαν την ευκαιρία να επιβιώσουν ούτε για μια δυο μέρες μετά τη μεταφορά τους

στο Άουσβιτς, και όταν περισσότεροι από 45.000 Θεσσαλονικείς εβραίοι δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης; Και τι μας συνέβη μόλις ο πόλεμος έληξε;

Ένας ηλικιωμένος κύριος και ο νεότερός του εαυτός

*Τίνος είναι αυτές οι αναμνήσεις; Ξέρω ότι θυμάμαι πράγματα που ποτέ δεν είδα, ούτε και θα μπορούσα ποτέ να έχω δει. [...]
Κι όμως, αυτές οι αναμνήσεις μού ανήκουν, είναι δικές μου.*

Diego Lanza, *Il gatto di Piazza Wagner*, Ρώμη 2019

Έχουν περάσει πολλά χρόνια —για την ακρίβεια, δεκαετίες— αφότου συνέβησαν όσα περιγράφω σ' αυτό εδώ το μικρό βιβλίο. Η αφήγηση αρχίζει μ' εμένα σε ηλικία κάτι λιγότερο από τεσσάρων ετών, και τώρα έχω περάσει από καιρό τα ογδόντα τρία. Μια ολόκληρη ζωή μεσολαβεί ανάμεσα στους δυο εαυτούς μου, και υπάρχουν στιγμές που αναρωτιέμαι αν ο ηλικιωμένος άνδρας που είμαι σήμερα είναι το ίδιο πρόσωπο μ' εκείνο το αγοράκι. Αυτό το ερώτημα με απασχόλησε επανειλημμένα όσο καιρό έγραφα τις αναμνήσεις μου. Ένα από τα θέματα που έρχονται και επανέρχονται στις σελίδες που ακολουθούν είναι οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει ένας άνθρωπος προχωρημένης ηλικίας όταν προσπαθεί να ανακαλέσει τα παιδικά του χρόνια. Όσον με αφορά, όλα γύρω μου έχουν αλλάξει. Οι άνθρωποι στους οποίους θα μπορούσα να απευθυνθώ, προσπαθώντας να μάθω περισσότερα για εκείνα τα πρώτα χρόνια της ζωής μου, έχουν όλοι πεθάνει. Τα κτίρια και

οι πλατείες, ακόμη και τα χωριά όπου πέρασα αξέχαστες, μαγικές διακοπές τα καλοκαίρια, όλα αυτά τα μέρη που έχω συνδέσει με τα παιδικά μου χρόνια έχουν γίνει σήμερα αγνώριστα. Ακόμα και η πατρίδα μου, στον βαθμό που θα μπορούσα να έχω κάποια, είναι σήμερα πολύ διαφορετική απ' ό,τι όταν ήμουν παιδί. Όλα έχουν αλλάξει, αν και όχι απαραίτητα προς το χειρότερο, όπως αποδεικνύουν οι στενοί μας πλέον δεσμοί με την Ευρώπη. Κι όμως, το όνομά μου είναι το ίδιο με εκείνο που είχα πριν από ογδόντα περίπου χρόνια και, κατά κάποιον απροσδιόριστο τρόπο, ο εαυτός μου σήμερα είναι η συνέχεια εκείνου του τετράχρονου αγοριού. Οι δικές μου μνήμες είναι αποσπασματικές. Πολλές φορές, λεπτομέρειες που εκ των υστέρων αποδεικνύονται σημαντικές —αν όχι κρίσιμες— παραμένουν απροσδιόριστες, τυλιγμένες καθώς είναι στην αχλή ενός μακρινού παρελθόντος. Πώς έμοιαζαν ο παππούς μου και η γιαγιά μου; Δεν θυμάμαι. Ο θείος μου, στον οποίο οφείλω το ότι είμαι σήμερα ζωντανός, θα έπρεπε να έχει πρώτη θέση στη μνήμη μου. Κι όμως, τον θυμάμαι μόνο αμυδρά, κυρίως από φωτογραφίες του που είδα όταν ήμουν πια ενήλικος. Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, ήταν οι φωτογραφίες που γενικότερα με βοήθησαν να ανασυγκροτήσω σημαντικές στιγμές στη ζωή της οικογένειάς μου.

Με άλλα λόγια, γράφοντας όσα ακολουθούν προσπαθούσα να θυμηθώ. Ακόμα πιο δύσκολο κι από το να θυμηθώ όμως, ήταν να εντοπίσω τις πηγές, την προέλευση όσων θυμάμαι. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, καθώς έγραφα, ένα από τα βασικά σημεία αναφοράς όσων θυμόμουν ήταν ο πόλεμος και οι ανατροπές που έφερε. Ακόμα κι αν οι ανα-

μνήσεις μου από τον πόλεμο είναι ελάχιστες, παραμένουν ωστόσο ανεξίτηλες στη μνήμη μου οι βίαιες αλλαγές που έφερε η Κατοχή στη ζωή της οικογένειάς μου και στη δική μου. Οι ανατροπές ήταν συνεχείς. Σε διάστημα λιγότερο από δύο χρόνων χρειάστηκε να αλλάξω πέντε φορές «οικογενειακό» περιβάλλον, προκειμένου να αποφύγω τη μοίρα που επιφύλασσαν οι Ναζί σε όλους τους εβραίους, ανεξαρτήτως ηλικίας. Τα ταραγμένα εκείνα χρόνια που έζησα ως παιδί στοιχειώνουν πάντα τη μνήμη μου, κυρίως με τη μορφή λεπτομερειών και στιγμών που με έχουν, θα έλεγα, σημαδέψει. Όσα ακολουθούν αφορούν τη ζωή ενός μικρού εβραϊόπουλου και της οικογένειάς του σε μια εποχή όπου το να είναι κάποιος εβραίος ήταν εξαιρετικά επικίνδυνο και οι πιθανότητες να επιβιώσει ελάχιστες. Γεγονός πάντως παραμένει πως είμαι ένας από εκείνους που επέζησαν, όχι βέβαια χάρη στις δικές μου ικανότητες, ενέργειες και πρωτοβουλίες, αλλά χάρη στην αυταπάρνηση άλλων και στην καλή μου τύχη.

Καθώς έγραφα αυτό το μικρό βιβλίο, ένα πράγμα μου έκανε ιδιαίτερη αίσθηση πέρα από τον θάνατο πολλών και την επιβίωση κάποιων μελών της οικογένειάς μου (η μητέρα μου ήταν η μόνη που επέζησε· όλοι οι υπόλοιποι συγγενείς της δολοφονήθηκαν στο Άουσβιτς): πόσο το Ολοκαύτωμα σφράγισε ανεξίτηλα τη ζωή αυτών που επέζησαν. Όπως επισημαίνω και στα τελευταία κεφάλαια, θα τολμούσα να πω ότι όλα όσα κάναμε μετά τον πόλεμο οι γονείς μου, η αδερφή μου κι εγώ δεν ήταν παρά μια προσπάθεια —ανεπιτυχής, όπως αποδεικνύεται— να συμβιβάστούμε με τη μνήμη του Ολοκαυτώματος και τις

επιπτώσεις που αυτό είχε στη ζωή μας. Δεν υπήρξε ποτέ μετά το 1945 επιστροφή σε ό,τι θα μπορούσε κάποιος να αποκαλέσει «κανονικότητα»: το φάντασμα του πολέμου δεν έπαψε ποτέ να πλανάται πάνω απ' τους γονείς μου μέχρι και τον θάνατό τους και να με στοιχειώνει ακόμη και σήμερα που εισέρχομαι στο έσχατο γήρας.

Από αυτήν την άποψη, νομίζω πως όλα τα μέλη της οικογένειάς μου θα συμφωνούσαν με τον Saul Friedländer, συγγραφέα ενός θαυμάσιου βιβλίου με τις αναμνήσεις του από τα χρόνια του πολέμου: «Είμαι ένας εβραίος χωρίς κανέναν δεσμό με τη θρησκεία ή τις παραδόσεις, αλλά ανεξίτηλα σηματοδεδεμένος από το Ολοκαύτωμα. Σε τελική ανάλυση, δεν είμαι τίποτα άλλο». Στη δήλωση του Friedländer, το κλειδί νομίζω ότι είναι η φράση «σε τελική ανάλυση». Αυτή είναι που θέτει ουσιαστικά σε δεύτερη μοίρα τόσο το ποιας χώρας πολίτες είμαστε όσο και τις κάθε είδους εμπειρίες που μας έχουν διαμορφώσει. Όλα αυτά έχουν, «σε τελική ανάλυση», πρόσκαιρη μόνο —αν όχι φευγαλέα— σημασία. Όμως το Ολοκαύτωμα είναι κάτι διαφορετικό. Είναι ένα γεγονός και μία μνήμη απροσμέτρητων διαστάσεων και δεν θα πάψει ποτέ να ρίχνει βαριά τη σκιά του στη ζωή και στη συνείδηση όσων το ανακαλούν.

Η ιστορία ενός εβραϊόπουλου τα χρόνια που οι Ναζί κυριαρχούσαν στην Ευρώπη δεν είναι ασφαλώς κάτι πρωτότυπο. Εδώ και μισό αιώνα έχουν γραφτεί κάμποσα σχετικά βιβλία και σε γενικές γραμμές η δική μου ιστορία δεν διαφέρει ιδιαίτερα. Φυσικά, διαφέρει στις λεπτομέρειές της, μερικές από τις οποίες ίσως αξίζουν κατά τη γνώμη μου να αναδειχθούν. Αλλά κάθε τέτοιο βιβλίο μου φαίνεται σαν

παραλλαγή στο ίδιο θέμα: η αφήγηση μιας τραγικής και συχνά ηρωικής ιστορίας, γραμμένης σε ύφος που κατά κανόνα συνδυάζει τον θρήνο με το δέος για όσα συνέβησαν. Ελάχιστες είναι οι εξαιρέσεις σε αυτόν τον κανόνα που μου έρχονται στον νου. Μήπως λοιπόν δεν υπάρχει άλλος τρόπος αφήγησης; Καθώς έγραφα αυτό το βιβλίο και πάλευα με αυτή την πρόκληση, με έθελξε η ιδέα να χρησιμοποιήσω τα συμβάντα της παιδικής μου ηλικίας προκειμένου να προσεγγίσω ένα ευρύτερο ζήτημα που με τυραννά εδώ και πολλά χρόνια: τη θέση των εβραίων στην ελληνική κοινωνία πριν και μετά τον πόλεμο. Δεν είχα την πρόθεση να γράψω μια ιστορία των σχέσεων μεταξύ χριστιανών και εβραίων στη Θεσσαλονίκη, την πόλη όπου γεννήθηκα. Αυτό το έχουν κάνει άλλοι, και είμαι βέβαιος ότι θα συνεχίσουν να το κάνουν στο μέλλον. Σε ό,τι με αφορά, θα αρκεστώ να καταγράψω την προσωπική μου μαρτυρία μαζί με κάποιες σκέψεις, καθώς εδώ και πολλά χρόνια συχνά αναρωτιόμουν ποια μπορεί να ήταν τα προβλήματα που αντιμετώπιζε —ή, έστω, θεωρούσε πως αντιμετώπιζε— ένας εβραίος της γενιάς μου μεγαλώνοντας στην Ελλάδα.

Τα περιστατικά και οι διάσπαρτες σκέψεις που παρουσιάζω σ' αυτό το μικρό βιβλίο συγκλίνουν σε δυο κομβικά σημεία: αυτό της μνήμης κι αυτό των ορίων. Καθώς έγραφα όσα ακολουθούν, αναρωτήθηκα επανειλημμένα για τη φύση των αναμνήσεών μου, από πού προέρχονταν, πώς άντεξαν στον χρόνο ή πώς εμφανίστηκαν ξανά στο μυαλό μου μετά από τόσες δεκαετίες. Ομολογώ ότι δυσκολεύομαι πολύ να καταλάβω πώς επιδρούν μεταξύ τους η μνήμη και η γραφή, και στην πορεία ανασύρουν (ακόμα

και απ' το ασυνείδητο) μικρές αλήθειες του παρελθόντος. Το δεύτερο βασικό σημείο της αφήγησης που ακολουθεί έχει να κάνει με το ζήτημα των ορίων που καθόριζαν τις σχέσεις μεταξύ εβραίων και Ελλήνων (για την ακρίβεια, ορθόδοξων Ελλήνων) στη Θεσσαλονίκη, αλλά και ευρύτερα στην ελληνική επικράτεια στα χρόνια πριν και μετά το 1940. Πόσο εύκολο ή δύσκολο ήταν να δρασκελίσει κανείς αυτά τα όρια; Το τι σήμαινε να είσαι εβραίος εκείνα τα χρόνια ήγειρε μια σειρά από περίπλοκα ζητήματα, και αυτά τα ζητήματα προσπαθώ να φωτίσω, έμμεσα και με την απόσταση που με χωρίζει, με όσα αφηγούμαι. Το ζήτημα των ορίων, το πόσο συμπαγή ή διαπερατά είναι, με έχει απασχολήσει πολύ ως ιστορικό και καθορίζει την οπτική γωνία από την οποία βλέπω και την παιδική μου ηλικία.

Όταν σήμερα πια αναπολώ το παρελθόν μου, όσα αφηγούμαι εδώ είναι τα πρώτα που μου έρχονται στον νου. Αυτά είναι τα γεγονότα που με διαμόρφωσαν, ίσως και πολύ περισσότερο απ' ό,τι ήθελα να παραδεχτώ, για μεγάλο μέρος της ζωής μου.

Υπάρχει, ωστόσο, ένα ερώτημα που πλανάται στο βάθος. Ο αναγνώστης θα αναρωτιέται, και δικαίως: τίνος είναι αυτές οι ιστορίες; Ή μάλλον, τίνος τις μνήμες κατέγραψα; Στο μέτρο που η αφήγησή μου καλύπτει κυρίως μια μικρή περίοδο περίπου δύο ετών, από τον Μάρτιο του 1943 έως τον Απρίλιο-Μάιο του 1945, περίπου από την ηλικία των τεσσάρων ετών έως εκείνη των έξι, πώς μπορώ να ισχυρίζομαι ότι πρόκειται για τις δικές μου αναμνήσεις; Καλό είναι λοιπόν να ξεκαθαρίσω, από την αρχή κιόλας,

κάποια ζητήματα στον εαυτό μου και στους αναγνώστες μου.

Αρκετά απ' όσα περιλαμβάνονται σε αυτό το βιβλίο δεν είναι αναμνήσεις όσων εγώ έζησα, αλλά γεγονότα που άκουσα να τα αφηγούνται άλλοι. Άλλων, πάλι, έχω εγώ ο ίδιος την ανάμνηση, χωρίς ωστόσο και να είμαι σίγουρος αν αυτή η ανάμνηση αντιστοιχεί απολύτως στο τι πράγματι κατέγραψε το μυαλό μου όταν συνέβησαν. Το να ανακαλέσεις γεγονότα του παρελθόντος τόσες δεκαετίες αργότερα είναι μια σύνθετη, μερικές δε φορές και επώδυνη διαδικασία. Ο χρόνος ξέρει να παίζει παράξενα παιχνίδια με τη μνήμη μας. Τρέχει όλο και πιο γρήγορα όσο μεγαλώνουμε, ενώ μοιάζει ακίνητος τα πρώτα χρόνια της ζωής μας, συρρικνώνει την απόσταση ανάμεσα σε κάποια συμβάντα, τυλίγει κάποια αλλά στην αχλή του, ή χαράζει ανεξίτηλα ορισμένα γεγονότα στον νου μας. Προσπάθησα να υφάνω τις μνήμες μου σε ένα ενιαίο υφαντό (ή, για να το πω πιο πεζά, σε ένα αφήγημα), ανεξάρτητα από την πηγή από την οποία προέρχονται. Θέλω να πιστεύω ότι μια από τις κόρες μου, που ασχολείται —και μάλιστα, με ιδιαίτερη επιτυχία— με την υφαντική, δεν θα δυσφορήσει που χρησιμοποιώ αυτή την μεταφορά: όπως ένας ταπητουργός, έτσι και εγώ χρησιμοποιώ ένα πλήθος από νήματα για να υφάνω ένα αρμονικό, ελπίζω όμορφο, χαλί. Αυτή ήταν, κατά κάποιο τρόπο, και η φιλοδοξία μου: να μάθω από εκείνη πώς να «υφάνω» μια ιστορία που να είναι μεν αληθινή αλλά και υπαινικτική και να προβάλλει την ιδιαίτερη οπτική γωνία του συγγραφέα.

Στην περίπτωση των ιστοριών που αφηγούμαι όχι μόνο

δεν είχα συνείδηση της σημασίας τους, αλλά ούτε και των ιστορικών συμφραζομένων τους, τα οποία παρέμεναν εν πολλοίς θολά ή και ανύπαρκτα. Ωστόσο, πολλές λεπτομέρειες χαραχτήκαν στη μνήμη μου. Έτσι, σε αυτό το μικρό βιβλίο καταθέτω σύντομες ιστορίες φευγαλέων στιγμών διάσπαρτων στον χώρο και στον χρόνο, τις οποίες και ανασύρω από μια ευρύτερη ροή γεγονότων. Αν κάτι τις συνδέει είναι ότι, άμεσα ή έμμεσα, σχετίζονται με την οικογένειά μου και με εμένα προσωπικά, και ειδικότερα με τις εμπειρίες μας σε μια περίοδο κατά την οποία η φυσιολογική λειτουργία της οικογενειακής ζωής είχε βίαια διακοπεί. Συγκροτούν ένα είδος παλιμψήστου, κάτω απ' το οποίο αχνοφαίνεται το σχέδιασμα μιας ιστορίας με ευρύτερο ενδιαφέρον, που επηρέασε, συχνά με δραματικό τρόπο, τη ζωή πολλών ανθρώπων κατά την περίοδο της κατοχής της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα. Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, η αφήγηση αρθρώνεται γύρω από περιστατικά που αφορούν στη διαφυγή των γονιών μου από τη Θεσσαλονίκη: στη θεαματική τους πορεία στην κατεχόμενη Ελλάδα, αντάξια ενός σεναρίου ταινίας δράσης, στη σύλληψη της μητέρας μου στο τρένο από τη Λαμία στην Αθήνα και την απροσδόκητη απόδρασή της, στην άφιξή τους στην Αθήνα, όπου η μητέρα μου έζησε για τα επόμενα δύο χρόνια, στην απόφαση του πατέρα μου να ενταχθεί στην αντίσταση αφού, όμως, πρώτα είχε βεβαιωθεί ότι είχα φτάσει κι εγώ σώος στην Αθήνα και μου είχαν βρει ένα ασφαλές κρησφύγετο. Και βέβαια, σαν μπάσο κοντίνου που συνοδεύει όλα αυτά, είναι και η δική μου ιστορία με τα πάνω και τα κάτω της, οι περιπέτειες

ενός μικρού αγοριού που το έσερναν πέρα δώθε, χωρίς να έχει συνείδηση των όσων διακυβεύονταν, αλλά που τελικά όλα κατέληξαν να εξασφαλίσουν την επιβίωσή του.

Καθώς όλα αυτά στριφογύριζαν στο μυαλό μου, θυμόμουν συχνά ότι ο Paul de Man είχε πει κάποτε ότι δεν γεννάει η ζωή το κείμενο, αλλά μάλλον το αντίθετο: είναι το κείμενο που «παράγει» μια ζωή και καθορίζει το περίγραμμά της. Όσο κι αν αντιπαθώ τον de Man ως άνθρωπο και ως διανοούμενο, αφού συνεργάστηκε με τους Ναζί στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στη συνέχεια απέκρυψε το γεγονός αυτό από τους συναδέλφους του και τους φοιτητές του στις Ηνωμένες Πολιτείες, εξακολουθώ να αναρωτιέμαι μήπως η διορατική του άποψη για τη σχέση της ζωής με την (αυτο)βιογραφία ταιριάζει στην περίπτωση του μικρού αυτού βιβλίου που αποφάσισα να γράψω.

Υπάρχει, τέλος, και το ζήτημα των λέξεων. Ποιες λέξεις να διαλέξεις και πώς να τις διαλέξεις όταν προσπαθείς να περιγράψεις γεγονότα που, εκ των υστέρων, έχουν σαφώς ασυνήθιστη, ίσως και δραματική, χροιά; Βέβαια, όσο μπορώ να θυμηθώ, όταν όλα αυτά τα γεγονότα συνέβαιναν, δεν ήταν για μένα παρά μέρος της καθημερινότητάς μου, χωρίς κάποιο ιδιαίτερο βάρος. Υπάρχει, άραγε, μια γλώσσα που να μπορεί να αποδώσει την αφέλεια και την άγνοια κινδύνου ενός μικρού παιδιού και συγχρόνως το δέος ενός ηλικιωμένου ανθρώπου μπροστά σε όλα αυτά, στον βαθμό που ο πρωταγωνιστής αυτής της αφήγησης ήταν τότε σχεδόν «κάποιος άλλος» σε σχέση με αυτόν που σήμερα πασχίζει να γράψει αυτές τις λέξεις; Θα θίξω ορισμένα από αυτά τα ερωτήματα στα κεφάλαια που ακολουθούν.

Η επιλογή των λέξεων, και μάλιστα σε μια γλώσσα που δεν είναι καν η μητρική μου, δεν είναι εύκολη υπόθεση· συχνά κρύβει παγίδες. Αλλά τα αγγλικά είναι η γλώσσα που μπορούν να διαβάσουν με σχετική ευκολία τα περισσότερα μέλη της οικογένειάς μου, διάσπαρτοι όπως είμαστε στην Ελλάδα, την Ιταλία, την Αγγλία, την Ουαλία, την Ολλανδία, την Τουρκία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Εξ ου και η απόφασή μου να γράψω στα αγγλικά, μια γλώσσα που κατέχω μόνο ατελώς, και να παλέψω να βρω τις λέξεις και τις εκφράσεις που μου ταιριάζουν. Ανεξάρτητα απ' αυτό πάντως, απομένει στους αναγνώστες να κρίνουν τις αναμνήσεις μου για αυτό που είναι: ξεφτισμένα νήματα ενός μακρινού παρελθόντος, τα οποία όμως μπορεί να φωτίσουν όχι μόνο την παιδική μου ηλικία αλλά και τον κόσμο μέσα στον οποίο μεγάλωσα.